

SÕNADE *TIIDE*, *TIIDAKIL* JA *TORU* PÄRITOLUST

IRIS METSMÄGI

Annotatsioon. Murdesõna *tiide* 'viltu, põiki' (*tiideviltu*, *tiidevinti*) on tõenäoliselt kujunenud laensõnast *piidevint(i)* selle häälikulise varieerumise, rahvaetümoloogilise übermõtestamise ja lühenemise teel. Sõna *tiidakil* 'viltu vajunud; viltu' võib olla muu päritoluga, kuid *tiide* on mõjutanud selle kirjakeelset tähendust. Sõna *toru* võib olla vähemalt osaliselt läänemeresoome tüve *torvi 'sarv' deminutiivtuletis **torvo(i)*, milles *v* on labiaalvokaali ees kadunud.

Võtmesõnad: leksikoloogia, etümoloogia, eesti murded, eesti keel

tiide ja *tiidakil*

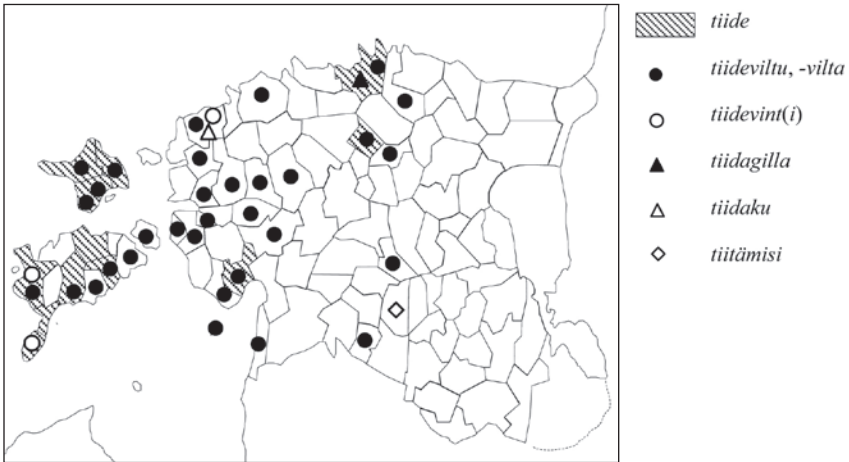
Eesti keele sõnaraamatud tunnevad murdelist adverbil *tiide* 'viltu, põiki', mis esineb ka samatähenduslikus liitsõnas *tiideviltu*. Nende kõrval esinevad kirjakeeles samatüvelistena näivad adverbil *tiidakil* 'viltu vajunud, ümber kukkumas; vildakil, viltu' ja *tiidakile* 'viltusesse asendisse, vildakile, viltu'. (EKSS 5: 771–772; ÕS 2018: 960; EKS)

Eesti 17.–18. sajandi sõnaraamatutes kõnealuseid sõnu tänapäevasele hääldusele vastaval kujul registreeritud ei ole, kuid August Wilhelm Hupeli sõnaraamatust leiame esimeses silbis ü-häälikuga *tiide wiltu* 'in die Quere' ['põiki'] (Hupel 1780: 289; 1818: 254). Esimene leksikograafiline allikas, kus sõnakuju *tiide* esineb, on minu andmetel Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatu esimene trükk: *tīde* 'schräg, nach der Diagonale, nicht senkrecht oder rechtwinkelig' ['viltu, diagonaalil, mitte püstloodis või täisnurga all']. Samuti on selles ära toodud liitsõna *tīde-wiltu* 'in der Quere' ['põiki'] ning sõnaühendid *tīdel wiltu id.* ja *tīde wīnkel* 'stumpfer Winkel' ['nürinurk']. Levikupiirkonna kohta ei ole andmeid esitatud. Ilmselt samatüveline on Hiiumaa sõna *tīder* : *tīdre*, mille tähendus on identne sõnaga *tīde*. (Wiedemann 1869: 1285) Ka sõna *tīde* oletatav

foneetiline variant *tīide* on registreeritud (1371): sõnaraamatu teises trükis ongi see paigutatud artiklisse *tīde* (Wiedemann 1973 [1893]: 1163). Sõnad *tīdakil* ja *tīdakile* lisanduvad sõnaraamatu teises trükis, kuid nende tähendus 'dreieckig zusammen gelegt' ['kolmnurkselt kokku murtud'] erineb mõnevõrra tänapäevasest; levikupiirkonnaks on märgitud Lõuna-Viljandimaa (*ibid.*).

Andrus Saareste „Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust“ leiame samuti *tiide* (koos Wiedemanni sõnaraamatust pärineva variandiga *tiüide*) 'viltu, diagonaalselt, mitte loodis, mitte rõhtsalt, mitte sirgnurga all' (levikupiirkond Hiiu- ja Saaremaa, Muhu, Kihnu, Läänemaa edelaosa, Tõstamaa, Audru, Häädemeeste lõunaosa, Rapla ja Keila lääneosa) ja *tiideviltu*, lisaks veel *tiidemisi* (Jämaja) ehk *tiitamisi* (Tarvastu) 'tiide, viltu' ning *tiidaku* 'tiidakil' (Risti) (EKMS IV: 552). Registreeritud on ka adjektiiv *tiider* (koos Wiedemanni sõnaraamatust pärinevaks märgitud variandiga *tiüider*, Hiiumaa) 'tiide olev, viltune, diagonaalne' (EKMS IV: 559) ja adverb *tiidakil* '(nelinurkne paber, rätik vm) kolmnurgaks kokku pandult' (Mulgimaa) (EKMS II: 57), 'pisut tiide' (EKMS IV: 552).

„Väikese murdesõnastiku“ ja Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi (EMSUKA) levikuandmed adverbide *tiide* ja *tiideviltu* (ka *tiidevilta*) kohta ühtivad laias laastus Saareste esitatud andmetega: sõnad on valdavalt levinud saarte murdes ja läänemurde Läänemaa osas, vähem on andmeid läänemurde Pärnumaa osast ning keskmurdest (peamiselt Harju- ja Järva-maalt). Sõna *tiideviltu* on registreeritud ka Mulgi murde alalt Karksist. Osis *tiide-*, mis näib identne eespool nimetatud sõnades leiduvaga, esineb ka üksikutes murrakutes kirja pandud liitsõnas *tiidevinti* 'poolviltu (tuul)'. Teated sõnade *tiidakil* ja *tiidakile* kohta on napid: vaid Kuusalust on registreeritud *tiidagilla* 'tiidakil, poolviltu', Risti kihelkonnast samatähenduslik *tiidaku*. Tarvastust on kirja pandud *tiitämisi* 'poolviltu'. (EMSUKA; VMS II: 505, 507; vt kaart 1) Vanemates allikates esineva, esimeses silbis vokaali *ü* sisaldava variandi *tiüide* kohta andmed puuduvad. Ei ole teada, kas Wiedemanni oli selle kohta muid andmeid peale Hupeli sõnaraamatu. Kuna *tiü* ~ *ii* vaheldust on eesti keele pinnalt raske seletada, ei saa välistada ümberkirjutusviga Hupeli sõnaraamatus vms.

Kaart 1. *tiide, tiideviltu, tiidevint(i), tiidagilla, tiidaku, tiitämisi* eesti murretes

Johannes Aaviku „Uute sõnade sõnastikus“ on sõnad *tiidakil* ja *tiideviltu* esitatud sünonüümsena, tähendusega 'viltu, diagonaalis (mitte õiges vinklis või ristloodis)' (Aavik 1919: 45). *tiide* lisandub sõnastiku teises väljaandes, sõnakolmiku tähendus on 'viltu, diagonaalses, kergesti kukkuv asendis'. Lisatud on märgend *m*, mis tähistab kirjakeeles seni vähe kasutatud murdesõnu, mida soovitatakse kasutusele võtta. (Aavik 1921: 116) Õigekeelsussõnaraamatutes esinevad *tiidakil*, *tiidakile*, *tiide* ja *tiideviltu* esimesest väljaandest alates (ÕS 1918: 121).

Etümoloogid ei ole sõnadele *tiide* ja *tiidakil* tähelepanu pööranud. Alo Raun märgib oma „Eesti keele etümoloogilises teatmikus“ sõna *tiidakil* päritolu ebaselgeks (Raun 1982: 175). Mulle teadaolevalt ainsa seletuskatse on teinud Julius Mägiste oma eesti etümoloogiasõnaraamatus, kus ta pakub välja, et *tiidakil* (millega etümoloogiliselt seotuks peab ta ka sõna *tiide*) võiks olla deskriptiivne „deformatsioon“ sõnaga *tiib* seostuvast sõnast *tiibakil*¹ (EEW: 3153). Kahjuks jääb EEWs täpsustamata, kuidas mainitud *tiibakil* võiks häälikuliselt ja morfoloogiliselt kujunenud olla ning kust selline sõna üldse pärineb. Vahest lähtub see Wiedemanni sõnaraamatus esinevast Lõuna-Viljandimaa sõnast *tībak* : *tībaku* 'winkeliges Landstück' ['kõver, sopiline maatükk'] (Wiedemann 1973 [1893]: 1163;

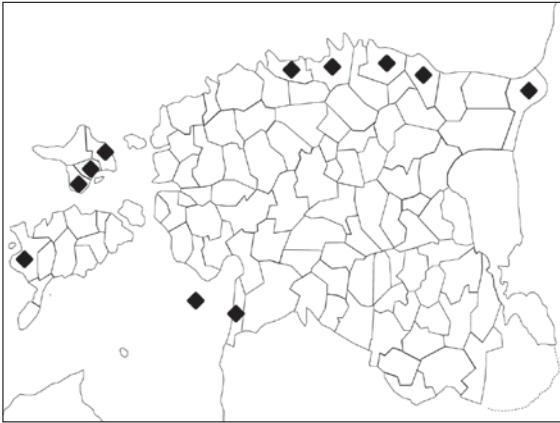
¹ Originaalis trükiveega *tiibakib*. *tiibakil* on seega minu tõlgendus.

vt ka EKMS II: 780), mis on EEWs paigutatud sõna *tiib* tuletiste hulka (EEW: 3152) ja mida tõenäoliselt esindab ka hiljem Tarvastu murrakus kirja pandud *tiibäk*: *tiibäku* 'kolmenurkne', *tiibäk tükk* (EMSUKA; VMS II: 505). Võrreldagu ka „Väikeses murdesõnastikus“ adverbi *tiivakile* (VII, JMd 'külili') foneetilise variandina esitatud, samuti Tarvastu murrakus registreeritud sõna *tiibäkile* 'viltu' (EMSUKA; VMS II: 507). Kuna Wiedemanni sõnaraamatus esinev *tiidakil* pärineb samast piirkonnast ehk Lõuna-Viljandimaalt ning ka (tänapäeva kirjakeelsest erinev!) tähendus 'kolmnurkselt kokku murtud' (vrd ka EKMS II: 57) peaaegu ühtib Tarvastu sõna *tiibäk* tähendusega 'kolmenurkne', siis võib Mägiste seletus kuigivõrd arvesse tulla. Variandi teket võib aga seletada pigem assimilatsiooniga, st sõnaalguline klusiil on mõjutanud sõnasisese klusiili kvaliteeti, või lihtsalt sporaadilise häälikuvaheldusega (sellest rohkem järgnevas). Siiski võib kahelda, kas sõnast *tiidakil*, mis on juhusliku varieerumise teel kujunenud suhteliselt kitsas piirkonnas levinud sõnast *tiibak* ~ *tiibäk*, oleks saadud sekundaarne, abstraheeritud tüve esindav *tiide*, mis levis murretes juba märksa laiemale alale. Ka hilisemal ajal hoopis teises piirkonnas kirja pandud Kuusalu *tiidagilla* ja Risti *tiidaku* ei pruugi Wiedemanni sõnaga *tiidakil* otseselt seotud olla.

Järgnevalt esitan sõnale *tiide* omapoolse etümoloogiseerimiskatse. Nagu juba eespool mainitud, esineb osis *tiide* ka liitsõnades *tiideviltu* ja *tiidevinti*. Viimati nimetatu on ilmselgelt foneetiline variant sõnast *piidevint(i)* (ka *pidivinti*), mis on kirja pandud peamiselt saarte ja kirderannikumurretes ligikaudse tähendusega 'vastutuult' (EMSUKA; VMS II: 200; vt kaart 2), ning on kasutusel ka kirjakeeles merendusterminina² *piidevint* 'tihttuul, poolpõiki vastu puhuv tuul' (ÕS 2018: 687; EKS), nt *Purjekas sõidab piidevinti* 'vastutuult' (EKSS 4: 222). Etümoloogilist kokkukuuluvust kinnitavad EMSUKAs registreeritud näited ja selgitused: *tiidevinti sõitama* 'purjepaadiga $\frac{3}{4}$ vastutuult sõitma', *tuul oo tiidevinti* 'poolviltu tagant, vastu' (Kihelkonna), *tiidevinti: knapist vastu tuult, nii knapist kui aga purjud võtavad* (Risti).

Sõna *piidevint(i)* on noorem laen, mis on selles mõttes erandlik, et laenuluseks ei ole mitte üksiksõna, vaid prepositsioonist, määravast artiklist ja nimisõnast koosnev fraas alamsaksa *bi de wind resp. hollandi bij de(n) wind* 'tihttuult', sõna-sõnalt 'tuule juures'. Hollandi või alamsaksa

² 2006. a ilmunud EKSS märgib sõna *piidevint* veel kõnekeelsena (EKSS 4: 222).

Kaart 2. *piidevint(i)*, *pidivinti* eesti murretes

keelest on laen, nagu paljud teisedki merendussõnad, levinud kas otse või vahenduskeelte kaudu mitmesse Läänemere-äärsesse keelde, vrd nt rts *bidevind* ja sellest omakorda laenatud sm mrd *pitivinni*, *pi(i)livinni* (SKES: 580; SSA 2: 353). Eesti *piidevint(i)* on laenatud arvatavasti rootsi keele vahendusel (EEW: 2021), laenuallikaks on peetud ka alamsaksa keelt (Ojansuu 1916: 173).³ Wiedemanni sõnaraamatus esineb see laen kahel kujul, nii lähtekeeltele omase sõnaalgulise klusiiliga ja eristatud fraasi komponentidega kui ka täiesti mугanenult, vrd *bī-de-wint* 'gegen den Wind (lavirend)' ['vastutuult (laveerides)'] (Wiedemann 1973 [1893]: 79) ja *pīdiwint purjutama* 'bei dem, gegen den Wind segeln, pressen' ['piidevinti, vastutuult purjetama, suruma'] (Wiedemann 1869: 916; 1973 [1893]: 830).

Variandi *tiidevint(i)* teket võiks seletada assimilatsiooniga, st sõnasisene klusiil on mõjutanud sõnaalgulise klusiili kvaliteeti. Laiemas mõttes näib sõnapaar *piidevint(i)* – *tiidevint(i)* esindavat eesti murretele iseloomulikke sporaadilisi klusiilivaheldusi (vt nt Kobolt 1931: 153, allmärkus 4). Sagedastele klusiilivaheldustele sõna alguses *i* ees on mu tähelepanu suuliselt juhtinud kolleeg Udo Uibo. Osaliselt võib selliseid vaheldusi seletada assimilatsiooni või dissimilatsiooniga, võrreldagu nt selliste nooremate laensõnade variante nagu *tikerber* – *kikerber* (ulatuslik murdelevik) (Wiedemann 1973 [1893]: 280; VMS I: 221–222; EMS III:

³ Olen selles lõigus kasutanud Eesti Keele Instituudis pooleli oleva akadeemilise eesti etimoloogiasõnaraamatu käsikirja artiklit *piidevint* (koostanud Meeli Sedrik).

111), *piipkann* – Trv Hel *tiipkann* (EMSUKA), *piparmünt* – Krk *tippermünt* (EMSUKA). Osaliselt aga ei ole põhjus selge, pandagu tähele nt selliseid paare nagu *till* (maitsetaim) – *pillirohi* (Wiedemann 1973 [1893]: 968), *kihu* 'midagi pisipeent; ivake, natuke' – *pihu* 'põrm, kübemeke', *piiluma* – *kiiluma* tähenduses 'piiluma, pilke heitma, kiikama' (VMS I: 218; EMS III: 85–86), *pill* 'kalapõis' (VMS II: 208) – *till id.* (VMS II: 510). Arvatavasti moodustavad sporaadilised klusiilivaheldused ühe osa eesti murretele, aga ka teistele läänemeresoome keeltele iseloomulikest mitmesugustest sporaadilistest *resp.* fakultatiivsetest häälikuvaheldustest, mida on kirjeldanud nt J. Väinaste (1925), Osmo Nikkilä (1999), Lembit Vaba (2016: 253–256).

Sõna *tiideviltu* omakorda näib olevat *piidevinti* variandi *tiidevinti* rahvaetümoloogiline edasiarendus. Murdelevik sellisele kujunemiskäigule vastu ei räägi. Kõnelejad on keelendit *tiidevinti* ilmselt tõlgendanud liitsõnana ning asendanud semantiliselt ähmase osise *vinti* sisuliselt mõistetavama, häälikuliselt lähedase sõnaga *viltu*. Väärrib märkimist, et Wiedemanni sõnaraamatus on registreeritud veel üks tõenäoliselt sõna *piidevinti* sõnaalgulisel sporaadilisel klusiilivaheldusel ja järelosise rahvaetümoloogilisel asendusel põhinev variant, *kīde wiltu* 'schief' ['viltu'] (Wiedemann 1869: 336; 1973 [1893]: 303). Järgmise sammuna on liitsõna *tiideviltu* järelosis ära jäetud ning selle tähendus on kandunud esiosisele *tiide*. Kaudselt toetab sellise lühenemise oletust asjaolu, et murretes on pikem *tiideviltu* kirja pandud hoopis sagedamini kui lühem *tiide*. Nõnda ongi tekkinud uus tüvisõna, esialgu instruktiivvormilisi adverbe meenutav *tiide*. Võimalik, et Põhja-Eesti üksikutes murrakutes registreeritud *tiidagilla*, *tiidaku* 'tiidakil, poolviltu' on moodustatud sellest tüvest, sõltumata Wiedemanni sõnaraamatus Lõuna-Viljandimaalt kirja pandud sõnast *tiidakil* 'kolmnurkselt kokku murtud'. Kirjakeele kohta näib aga usutatavam, et *tiide* 'viltu, diagonaalis' on mõjutanud Wiedemanni sõnaraamatust pärineva, alguses ehk erineva päritoluga sõna *tiidakil* tähendust.

*toru*⁴

Sõnal *toru* 'pikk silindriline õõneskeha', kasutatav ka telefoni käes hoiatava osa, korstna, püksisäärte, tulirelva või selle raua ja puhkpilli kohta (EKSS 5: 857–858; EKS), on läänemeresoome keeltes suhteliselt vähe

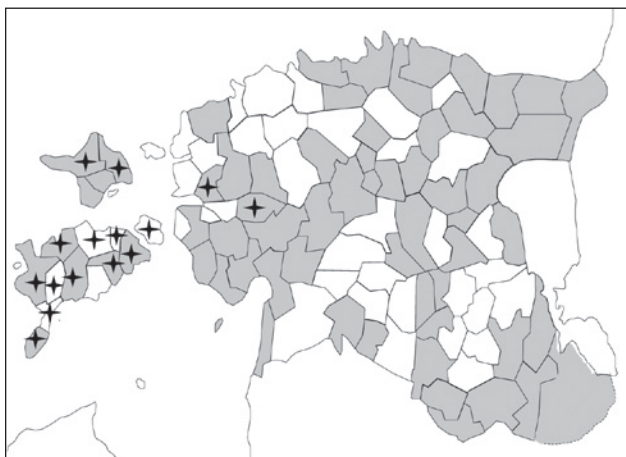
⁴ See artikli osa põhineb etümoloogilise võrgusõnaraamatu avaseminaril Helsingis 18.08.2018 peetud ettekandel „Eesti *toru*, soome *toro* päritolust“.

vasteid. Etümoloogiasõnaraamatute andmeil kuuluvad nende hulka soome *toro* 'veski kolu; renn, toru; kannu tila', *tori id.*; 'korsten' ja eesti keelest laenatud liivi *torī, to'r* 'toru, kannu tila', *torū* 'tanu tipp' (SKES: 1351; SSA 3: 312; EES: 542). Ilmne vaste on ka (Tsvetkovi materjalides registreeritud) vadja *toro* 'toru' (VKS: 1301), mis on arvatavasti samuti eesti keelest laenatud.

Sõnaraamatutes esineb eesti *toru* esimest korda 17. sajandil Heinrich Gösekenil (1660), kuid mitte tänapäevases põhitähenduses, vaid ainult seoses puhkpillidega: *Torro* on sõnade *Kram horn/ (Schalmey) lituus* ['sarv, signaalpasun'] vaste ning esineb ka liitsõnas *torro-Sarw*, mis on antud saksa sõna *Deuthorn* ['karjasarv'] vastena (Kingisepp jt 2010: 667). Tänapäevane tähendus tuleb esile alates 18. sajandist. Nii on Anton Thor Helle sõnaraamatus *torro* 'die dicke Röhre im Dudelsack' ['torupilli jäme toru'] (Helle 1732: 190) ja August Wilhelm Hupeli sõnaraamatus 'kleine Seitenröhre an Pumpen und an Gießgefäßen; dicke Röhre am Dudelsack' ['pumpade ja kastmisnõude väike külgtoru; torupilli jäme toru'] (Hupel 1818: 251)⁵. Wiedemanni sõnaraamatus on *toru*: *toru (toro)* põhitähenduse 'Röhre' kõrval esitatud nüansid 'Tülle, Bock- oder Basspfeife am Dudelsack, Heber, Mülhentrichter, Cylinder' ['(kannu)tila, torupilli bassivile, sifoon, veskikolu, torukübar'] (Wiedemann 1973 [1893]: 1175). Eraldi märksõnana on ära toodud variant *tori*: *tori 1* 'Röhre, Rinne, Dachrinne, Ausgussröhre' ['toru, renn, katuserenn, tila']; 2) (*piltl*) 'Strom, Menge' ['vool, suur hulk'] (*ibid.*: 1173). Eesti murretes on *toru* ~ *toro* põhitähendusega 'pikk silindriline õõneskeha' seostuvate esemete või nende osade, ka kehaosade nimetusena üldlevinud, variant *tori* esineb saarte murdes ja paaris Läänemaa murrakus (EMSUKA; VMS II: 528, 530; vt kaart 3).

Eesti *toru*, soome *toro* päritolu kohta on etümoloogilises kirjanduses esitatud kaks seletust. Esimese järgi on tegu deskriptiivtüvega, mida esindavad ka soome *toro, torro, torri* 'miski õieli olev (puu, oks, torbik jms); rumal, loll', *torottaa, torrottaa* 'püsti, õieli olla' (SKES: 1351; EEW: 3249–3251; SSA 3: 312; EES: 542). Tüvel on samuti eesvokaalne variant, mis on läänemeresoome keeltes laiemalt levinud. Seda esindavad nt eesti (Kodavere) *törol* 'püsti (saba)', *törökille* 'mossis', (Vaivara, Juuru) *törus*,

⁵ Vanemates sõnaraamatutes ei ole homonüüme eraldi märksõnadena esitatud. Nii on Thor Hellel samas märksõnaartiklis ka tähendus 'der Zank' ['tüli'] (Helle 1732: 190) ja Hupelil 'Baß; Zank' ['bass; tüli'] (Hupel 1818: 251), mis seostuvad etümoloogiliselt teiste tüvedega, vrd sm *tora* 'sõnelus, tüli', ee *tõrelema* ja ee *torisema*.

Kaart 3. *toru, tori* eesti murretes

törös 'mossis; õieli', (Lüganuse) *törökalli* '(huuled) torus', (Vaivara) *törölle* 'püsti (saba)' (VMS II: 585–586; vt ka SSA 3: 364), soome *törö* 'püstine, sageli sarvekujuline ese, anum vms; torbik', *törrö* 'torbik, rull', *töröttää* 'püsti, õieli olla; paigal istuda', *törröttää* 'välja ulatuda, püsti, õieli, harali olla' (SKES: 1507–1508; SSA 3: 364), karjala *törö* (Suistamo) 'alemaale püstitatud koonusekujuline varjualune', *törö*, *töröhe* (Tver) 'anuma tila; kapuuts, peakott', *töröli* (Tver) 'väike mõrd', *törötteä*, *törrötteä* 'paigal istuda', *töröttiä* (Tver) 'välja ulatuda, püsti olla; looderdada, tegevuseta olla' (KKS: 389–390; Punžina 1994: 315; SKES: 1507–1508; SSA 3: 364). Siiä võib kuuluda ka isuri *törö(i)* 'torn' (Nirvi 1971: 618), millele on tähelepanu juhtinud artikli retsensent. Seletus eeldab tähendusarengut 'miski esileulatav, õieli olev' > 'pikk silindriline õõneskeha'. Kahtlemata leidub eespool esitatud läänemeresoome näidete hulgas niisuguseid, mille puhul selline tähendusnihe on tajutav (nt 'torbik, rull', 'anuma tila'), kuid toru esmane tunnus näib olevat siiski pigem õõnsus, läbitavus, kui esileulatuvus.

Teise seletuse järgi on eesti *toru*, soome *toro* etümoloogiliselt seotud läänemeresoome tüvega *torvi, mille vasted on eesti *tõri*, *tõrv* : *tõrve* '(sarve-, pasunakuju) toru, sarv', soome, isuri, karjala *torvi* '(karja-)pasun; toru', karjalas ka 'kangarull', ja vepsa *to'rv* 'karjapasun' ning mis on balti laen, vrd leedu *taurė* 'karikas, peeker; kupusarv', läti *taure* '(karja-, jahi)pasun, sarv' (vt nt SKES: 1357–1358; SSA 3: 313; EES: 562). Seda arvamust on väljendanud Lauri Kettunen (1938: 427), kelle järgi eesti *tori*,

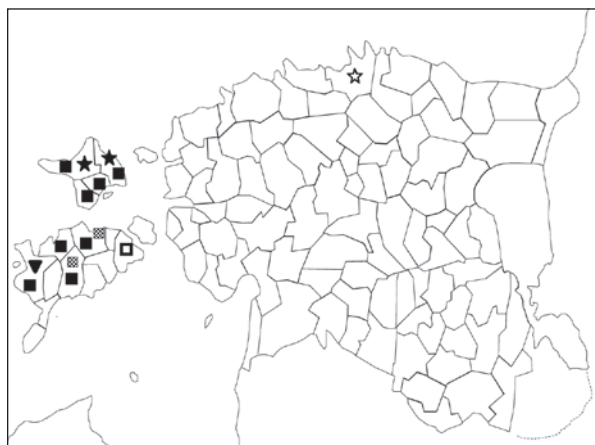
toru < *torvi, ning Osmo Nikkilä (2002: 131–132), kelle arvates soome *toro* lähtub sõna *torvi* deminutiivtuletisest *torvo*, milles *v* on labiaalvokaali eest kadunud (eesti vastet Nikkilä ei kommenteeri). Arvatavasti on Nikkilä nimetatud võimalust peetud silmas ka „Eesti keele sõnaraamatus“, kus tuletuskäiku täpsustamata (seda ei võimalda sõnaraamatu kokkusurutud vorm) peetakse eesti *toru*, soome *toro* tuletiseks tüvest *torvi (EKS). Et kõigis allikates on eesti *toru* ja/või soome *toro* seost tüvega *torvi käsitletud väga napilt, analüüsin järgnevalt seda etümoloogiat üksikasjalikumalt.

Eesti *toru* on deminutiivi **torv-o(i)* ootuspärane vaste, sest teatavasti on eesti keeles *v* kadu labiaalvokaali kõrval tavaline (vt nt Kask 1980: 15–16; Kettunen 1962: 116–117). Võrreldagu näiteks labiaalvokaalset sufiksit sisaldavaid tuletisi *aru* (< *arv-o) ja *kasu* (< *kasv-o). Esmapilgul võib näida, et *toru* kohta on ka teine seletusvõimalus. Kuna eesti murretes esineb ka *v* vokaalistumist, st muutust *v* > *u*, kui *v* on pärast lõpukadu sattunud sõna absoluutsesse lõppu (Kettunen 1962: 116–117), tundub samuti mõeldav kujunemiskäik *torvi > *torv > *toru* (vrd eespool viidatud Kettunen 1938: 427). Tegelikult ei tohiks see võimalus arvesse tulla, sest murretes, kus esineb niisugust *v* vokaalistumist, on ülejäänud paradigmavormides *v* säilinud, nt *karv* > *karu* : *karva* (EMS II: 786), *kuiv* > *kuju* : *kuiva* (EMS III: 968), *latv* > *ladu* : *ladva* (EMS IV: 1003). Seevastu *toru* muutevormides *v*-häälikut ei esine.

Ka eesti murdevariandi *tori* kujunemist saab seletada *v* kao põhjal: eesti murretes esineb *v* kadu ka *i* ees (Kask 1980: 15–16; Kettunen 1962: 116–117). Selliseid kaojuhte on rööpvariantidena kirjakeeldegi jõudnud, nt *põlv* ~ *põli*, *talv* ~ *tali*. Konsonandile järgnenud *v* kadu *i* eest on muu hulgas iseloomulik saarte murdele (Lonn, Niit 2002: 21), st alale, kus *tori* esineb. Seal on kirja pandud niisugused ainsuse nominatiivi vormid nagu *järi* 'järv', *sari* 'sarv', *pili* 'pilv' (*ibid.*), sealsamas on registreeritud ka *torvi vaste *tõri* ~ *tõri* (EMSUKA; VMS II: 585; vt kaart 4). Nendegi sõnade obliikvakäänetes on *v* siiski säilinud (genitiivvormid *järve*, *sarve*, *pilve*, *tõrve* ~ *tõrve*, EMS II: 333; EMSUKA), sest nendes vormides paikneb *v* tüvevokaali *e* ees.⁶ Kuna saarte murde sõna *tori* 'toru' genitiivvorm on *tori*, siis ei saa tegu olla *e*-tüvelise sõna *torvi : *torven vastega. *tori* võib aga lähtuda deminutiivtuletisest *torve-i. Selline deminutiiv olekski *torvi kui *e*-tüvelise sõna puhul algsem, sest *oi-sufiks on hakanud levima

⁶ Kohati esineb siiski *v*-kaolise tüvega obliikvakäänete vorme, nt *pilide* 'pilvede', *saride* 'sarvede', *saridega* 'sarvedega', *tõri* : *tõri* (EMSUKA).

a-tüvelistest sõnadest, kus deminutiivse *-*i* liitumisel tekkis diftong *-*oi* (Laanest 1975: 140). Et järgsilpide *ei*-diftong on läänemeresoome keeltes muutunud *i*-ks (vt nt Laanest 1975: 73, 140), pidi deminutiiv *torvei selle muutuse tulemusel nominatiivis kokku langema tuletusalusega *torvi, kuid oli erinevalt sellest *i*-tüveline sõna (st *torvi : *torvin). See võis olla üks põhjus, miks hakati enamikus eesti murretes eelistama (eeldatavasti uuemat) *o-deminutiivi *torvo : *torvon. Arhailine *i*-tüveline *torvi : *torvin säilis ainult perifeerias saarte murdes. Kuna selles sõnas on *v* kogu muuteparadigmas *i* ees, on ka *v* hilisem kõiki sõnavorme hõlmav kadu ootuspärane.

- *tōri* : *tōrve*
- *tōri* : *tōrve*
- ⊠ *tōri* : *tōri*
- ★ *tōrv(e)* : *tōrve*
- ☆ *torv* : *torve*
- ▼ *tōru*

Kaart 4. *tōri*, *tōrv* eesti murretes

Seda, et eesti sõnad *toru* ja *tori* on tuletusseose kaudu seotud läänemeresoome tüvega *torvi, ei tohiks kahtluse alla seada ka asjaolu, et *torvi eesti vastes on toimunud häälikuline areng *o > *õ*⁷, kuid sõnades *toru* ja *tori* on algne *o* säilinud. Leidub teisigi näiteid, kus sama juurtüve sisaldavates

⁷ *õ*-lised vasted *tōrv* ja *tōri* 'Sprachrohr, hölzernes Hüterhorn' ['kõnetoru, puust karjasepasun'] on registreeritud 19. sajandi murdekeeles (Wiedemann 1973 [1893]: 1188–1189). 20. sajandil kogutud murdekeeles on *torvi vaste registreeritud peamiselt saarte murdes, kus on kirja pandud variandid *tōri*, *tōrv(e)* ja *tōru*, sest enamikus selle murde murrakutes vastab *õ*-le *õ*. Ainult Põide murrakus on registreeritud *õ*-line *tōri*. Algpärase *o*-ga vaste *torv* on registreeritud Põhja-Eesti rannikul Kuusalu murrakus, kus *õ*-häälikut ei esine. (EMSUKA; VMS II: 585; vt kaart 4) Varianti *torv* on peetud soome keelest laenatuks (SKES: 1358; SSA 3: 313).

sõnades on kord toimunud muutus $o > õ$, kord aga algne o säilinud, vrd nt *sõba* ja *sobima* (< lms *sopa), *tõrelema* ja *tore* (< lms *tora). Algne o on säilinud ka tüve *torvi tuletises *torbik*, murdes ka *torvik* (EEW: 3240; VMS II: 530; Wiedemann 1973 [1893]: 1175).

Semantika poolestki ei ole takistusi sõnade *toru* ja *torvi* ühendamiseks. Täendusnihe 'sarv' > 'toru' on loomulik, ühendav tunnus on siin just õõnsus, läbitavus. Mitmes läänemeresoome keeles (soome, isuri, karjala) ongi sõnal *torvi* lisatähendus 'toru'. Samuti meenutatagu, et *toru* on eesti keeles esimest korda ehk Gösekeni sõnaraamatus kirja pandud just sarve, pasuna tähenduses.

Soome murretes esineb v kadu labiaalvokaalide ees, millele osutab Nikkilä, hoopis harvem. Kadu on häälikuseaduslik edelamurretes ja Ala-Satakunta Loimaa murdes, u ees ka Peräpohjala murretes, sõnuti mujalgi (Rapola 1966: 294–295). Sõna *toro* on levinud edelamurretes, kohati Hämes, Karjala kannasel ja Ingerimaal (SSA 3: 312). Levikuala kattub seega v kao piirkonnaga vaid osaliselt. Vahest on mõeldav v -kaolise sõnakuju levimine üle murdepiiride või selle (vähemalt osaline) laenamine eesti keelest. On ju eesti *toru* laenatud liivi keeldegi, mis võiks osutada selle sõna ekspansiivsusele. Soome *toro* levikupiirkond eesti laenu võimalusele vastu ei räägi. Võrdluseks märgitagu, et Soome murretes on registreeritud ka sõnast *torvi* moodustatud deminutiiv *torvo* 'torbik, sarvetaoline rull (kangast, tohtu vms)', milles v on säilinud (SKES: 1357).

Tähelepanuta ei saa siiski jätta mõningaid häälikulisi vastuargumente. Kui *toru* lähtub tüvest *torvi, võiks eeldada mõningaid v jälgi eesti murretes, sest sõnuti leidub näiteid v säilimisest labiaalvokaali ees, vrd nt Võru murdes ja Kodaveres *arv* : *arvu* ~ *arvo*, Tartu murdes kohati *aru* : *arvu*, kirderannikumurretes `arv(u) ~ `arv(o) : `arvu ~ `arvo 'aru, mõistus jne' (EMS I: 446). Selliseid jälgi ei paista.⁸ Tuleb ka mõõnda, et soome variandi *tori* ei ole võimalik v kaoga seletada.

Nii võib eesti *toru* vähemalt osaliselt olla * $o(i)$ -liiteline deminutiiv-tuletis tüvest *torvi 'sarv'. Üheselt selgeks ei saa sõna päritolu pidada, sest see võib seostuda ka läänemeresoome tüvega **torV-* ~ *törV-* 'esile ulatuma, õieli olema; esile ulatuv, õieli'.

⁸ Artikli retsensendi hinnangul räägib oletatavale v kaole sõnas *toru* vastu Lutsi murrakus registreeritud *toro* 'pakkтары sülemite püüdmiseks' (EMSUKA): Lutsi oleks ootuspärane v säilimine. Lutsi sõna, mille semantiline erinevus on märgatav ja mille kohta on napilt andmeid, ei tarvitse aga tingimata olla *toru* vaste.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1919.** Uute sõnade sõnastik. Tartu: Istandik.
- Aavik, Johannes 1921.** Uute ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Tallinn: A. Keisermann.
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKMS** = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu de traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat, 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletus-sõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat I–VI, 1994–2019. Eesti Teaduste Akadeemia. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ems/>.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung Zur Öhstnischen sprache/ Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus,/ Sondern auch/ In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval. Faksiimile: <http://www2.kirmus.ee/graf0/index.php?ID=243>.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein vocabularium. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle: Stephan Orban.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte/ den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnisches Wörterbuch für die beiden Haupt- und die darunter begriffenen Neben-Dialekte. Erster Theil, welcher das ehstnisch-deutsche Wörterbuch enthält. – Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Mitau: Steffenhagen. Faksiimile: <http://dspace.ut.ee/handle/10062/46591>.
- Kask, Arnold 1980.** Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu 2. 2. tr. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kettunen, Lauri 1938.** Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Kettunen, Lauri 1962.** Eestin kielen äännehistoria. Kolmas painos. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeelteaduse instituut.
- KKS** = Karjalan kielen sanakirja 6. T–Ö, 2005. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 6.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kobolt, E[rich] 1931.** Saksa laensõnu eesti käsitöölis-keeles. Eesti *viplati* etümoloogia. – Eesti Keel 10, 149–157.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002.** Saarte murde tekstid. (= Eesti murded VII.) Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Nikkilä, Osmo 1999.** Sporadischer Konsonantenwechsel im Ostseefinnischen. – Finnisch-ugrische Mitteilungen 21/22, 129–160.
- Nikkilä, Osmo 2002.** Suomen sanojen alkuperät päätökseen. – Virittäjä 106, 124–136.
- Nirvi, R. E. 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ojansuu, Heikki 1916.** Suomen kielen tutkimuksen työmaalta. Sarja esitelmää 1. Jyväskylä.
- Punžina 1994** = A. B. Пунжина 1994. Словарь карельского языка (тверские говоры). Карельский научный центр российской академии наук. Институт языка, литературы и истории. Петрозаводск: Карелия.
- Rapola, Martti 1966.** Suomen kielen äännehistorian luennot. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 283.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma, Toronto: Maarjamaa.
- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1–7. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun“ julkaisuja III. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 2.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Vaba, Lembit 2016.** Alternatiivseid etümoloogiaid II. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 253–262. doi:10.3176/esa61.12

- VKS** = Vadja keele sõnaraamat. Vaddaa tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка, 2013. 2., täiend. ja parand. tr. Peatoim. Valmen Hallap. 2. trüki toim. Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://portaal.eki.ee/dict/vadja/>.
- VMS** = Väike murdesõnastik I–II, 1982–1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://www.eki.ee/dict/vms/>.
- Väinaste, J. 1925.** Häälikvaheldus-nähtustest eesti keeles. – Eesti Keel 5–6, 89–111.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1918** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, 1918. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“ kirjastus. Faksiimile: <https://www.etera.ee/zoom/9460/view?page=1&p=separate&tool=info>.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/qs/>.

Sõnavarakogud ja võrgumaterjalid

EKS = Eesti keele sõnaraamat 2019. <https://sonaveeb.ee/>.

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

On the origin of the words *tiide*, *tiidakil* and *toru*

IRIS METSMÄGI

The adverb *tiide* ‘awry, aslant’ and the related *tiideviltu id.*, identified as dialect words in modern Estonian dictionaries, appear primarily in the Islands and Western dialects. The standard language also includes the adverb *tiidakil* ‘sunk askew, falling over; crooked, aslant’, apparently sharing the same stem, which has also been observed in dialects, recorded primarily in the 19th century, in the meaning of ‘folded into a triangle’. Julius Mägiste conjectured that the adverb *tiidakil* (? also *tiide*, *tiideviltu*) is etymologically related to the stem *tiib* ‘wing’. This article suggests a development path wherein *tiide* is a shortening of the compound word *tiideviltu*, which in turn developed via sporadic plosive alternation and folk-etymological interpretation from the loan word *piidevint*, *piidevinti* ‘headwind, against the wind’ (< Low German *bi de wind* or Dutch *bij de(n) wind*), compare to the dialectal variant *tiidevinti*. The word *tiide* may have influenced the meaning of the word *tiidakil* in the standard language, despite its perhaps different origin.

The Estonian word *toru* ‘pipe, tube’ and its Finnish equivalent *toro* ‘(mill) hopper; gutter, pipe; jug spout’ have been etymologically connected to the Finnic stem *torV-* ~ *törV-* ‘to extend forward, be stretched out’. Osmo Nikkilä regards Finnish *toro* as a diminutive derivative of the Finnic stem **torvi* ‘horn’ (a Baltic loan), in which the *v* has been elided before a labial vowel (**torv-o* > *toro*). The article analyzes this same possible explanation for Estonian *toru*. In Estonian the elision of the phoneme *v* before a labial vowel is common. In dialects, *v* can be elided also between a consonant and *i*. The diminutive source form explains the absence of *v* in both the word *toru* (< **torvo(i)*) and its dialectal variant *tori* (< **torvei*) in all case forms. The semantic shift ‘horn’ > ‘pipe, tube’ is natural as well.

Keywords: Estonian, Estonian dialects, lexicology, etymology

Iris Metsmägi
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
iris.metsmagi@eki.ee